

Kırgızların 1916 Yılı Ayaklanması ve “Ürkün”

Gulzada ABDALİEVA*

Öz: Uygarlık tarihinin XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlangıcındaki önemli olaylarından kaynaklanan dünya sömürgecilik sisteminin krizi, “Asya ülkelerini de uyandırmıştır”. Bundan dolayı doğunun Hindistan, İran, Çin ve Türkiye gibi büyük devletlerinde halkların “uyandırdığı”, sömürgecilere karşı milli kurtuluş hareketlerinin başladığı bilinmektedir. Dünyadaki büyük devletlerden biri olan Rusya İmparatorluğu da bu doğal akımın dışında kalmamıştır. Rus İmparatorluğu’nun sömürgeci politikasına karşı Sibirya ile Kafkasya’daki bazı milletler ile Türkistan’daki yerli halkın çoğunluğu XX. yüzyılın başında ayaklanmaya başlamışlardır. Bağımsızlık için bu büyük mücadelede yenildikten sonra Kırgızların bir kısmının toplu olarak Çin’in batısına kaçmaya mecbur kaldıkları bu olay, Kırgızların tarihinde “Ürkün” adıyla anılır. Bu olayın daha sonraki benzeri olaylarla birlikte, “Ürkünler” adı ile Kırgız tarihindeki en trajik sayfalardan birini oluşturduğu tartışılmazdır.

Anahtar Kelimeler: *Asya, Türkistan, Kırgız, 1916 ayaklanmaları, Ürkün, Rusya*

***Prof.Dr.**, İşenaalı Arabaev Adındaki Kırgız Devlet Üniversitesi (Kyrgyz State University Named After I. Arbaev), Bişkek/KIRGIZİSTAN. gulzadaabdalieva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4149-381X>.

Geliş Tarihi / Received: 25 Haziran 2024 / 25 June 2024
Kabul Tarihi / Accepted: 28 Kasım 2024 / 28 November 2024

The Kyrgyz Rebellion of 1916 and “Ürkün”

Abstract: The crisis of the world colonial system, resulting from the major events in the history of civilization at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, “awakened the countries of Asia.” For this reason, it is known that in the great eastern states such as India, Iran, China and Turkey, the people “awakened” and national liberation movements against the colonialists began. The Russian Empire, one of the great powers in the world, was not excluded this natural trend. Against the colonialist policy of the Russian Empire, some nations in Siberia and the Caucasus and the majority of the indigenous population in Turkestan began to revolt at the beginning of the XXth century. This event, in which some of the Kyrgyz people were forced to flee en masse to western China after being defeated in this great struggle for independence, is known as “Ürkün” in the history of the Kyrgyz people. It is indisputable that this event, along with the similar events that followed, is one of the most tragic pages in the history of the Kyrgyz people known as “Ürkün.”

Key Words: *Asia, Turkestan, Kyrgyz, 1916 Rebellion, Ürkün, Russia*

Giriş

Rusya'nın hâkimiyeti altındaki Türkistan'ın yerli halklarının 1916 yılındaki millî mücadele ayaklanması, dünya tarihinde olup biten süreçlere bağlı olarak ortaya çıkan ve Çarlık Rusya'sının Türkistan'da yürüttüğü sömürgeci siyasetin sonucu olan tabî bir gelişmeydi.

Tarihteki bu doğal süreçler sonucunda pek çok büyük devletin yıkılması ve dünyada sömürge sisteminin ortadan kalkmasıyla, sömürge altındaki ülkeler özgürlüklerine kavuşmaya başlamışlardır. Elbette bu doğal tarihsel gelişim dalgası Kırgızistan'a da ulaşmıştır ve o dönemdeki millî mücadele hareketleri Kırgız halkını da etkilemiştir. Fakat geleneksel toplum şartlarında yaşayan Kırgızların ayaklanması, kendi millî mücadele karakterini açık ve net olarak gösterememiştir. Çünkü feodal bir devlet kurma yolunda ilerleyen Kırgızların, Rusya İmparatorluğu tarafından kolonileştirilmesi, bu süreci durdurmuştur. Türkistan'daki yerli halklardan Kırgızların Rus İmparatorluğu'nun sömürgeci politikasına karşı ettiği mücadelenin (Abdirahmanov, 2011: 95) “1916 yılındaki ayaklanma” devresi, döneminde ve daha sonraki yıllarda halk tarafından “Ürkün”, SSCB'nin çöküşünden sonra bağımsızlığını ilan eden Kırgız devleti ve kamuoyunca “1916 Yılındaki Kanlı Katliam” olarak adlandırılmıştır. 1916 yılında tüm Türkistan'a yayılan ayaklanmalar sömürgeci Rus İmparatorluğu tarafından hızla ve merhametsizce bastırılmıştır. Ayaklanmacılar ve onların taraftarları Rus cezalandırma müfrezeleri, Rus-Kazaçî bölükleri ve silahlandırılmış gönüllü Rus göçmen birliklerinin katliamlarından canlarını kurtarmak için kitleler hâlinde Çin'e kaçmaya mecbur kalmışlardır (Soltonayev, 1993). Kırgız halkı bu olaya “ürkmek”, “korkmak” ve “ürküp kaçmak” şeklinde aktarabileceğimiz “ürkün” sözünü ad olarak seçmiştir. Kırgız tarihinin en trajik sayfalarından biri olan bu olaya “Ulu Ürkün” (Büyük Ürkün) denmiş, daha sonra cereyan eden benzerlerine de “ürkünler” adı verilmiştir.

1. Ürkün’ün Sebepleri

Ürkün’ün sebeplerinden biri de mevcut sosyal ve ekonomik şartlardı. XX. yüzyılın başında Kırgızların durumuna baktığımızda Çarlık hükümetinin, Kırgızlar için hissedilir bir ekonomik gelişme sağlayamadığı görülür. Diğer taraftan Kırgızistan’ın bazı bölgelerinde düşük bir seviyede olsa, bazı araştırmacıların belirttikleri gibi, sosyal, ekonomik ve kültürel yönden bazı olumlu değişimler olmaktadır. Ancak bu gelişmelerin Kırgız toplumu üzerindeki etkisinin çok az olduğuna dikkat çekmeliyiz. Bunların tamamı Rusları ve Rusya’dan göç ederek gelen halkları etkilemekteydi. Çarlık yönetimi yeni işgal edilen topraklarda sömürgecilik siyasetini yürütmekle meşguldü. Bu siyasetin temelini de Rusya’nın içinden getirilen koloni-sömürgecilerini bölgeye yerleştirme çalışmaları oluşturmuştur. Bu siyasete 2 Aralık 1896’da özel olarak kurulan “Göçmenleri Yerleştirme İdaresi (Pereselençeskoe Upravlenie)” başkanlık yapmaktaydı. Bu çalışmaların hızlı bir şekilde yürütülmesi görevi P. Stolipin’in uhdesine verilmişti. Bu siyasetin amaçları şunlardı:

1) Türkistan’da Rus sömürge hâkimiyetini tesis etmek ve bu topraklarda gelecekte Rusya’nın ekonomik olarak gelişmesini sağlayacak bir temel oluşturmak. Aynı zamanda bu siyaset ile Rusya’nın kalabalık nüfuslu halkının bir kısmını Türkistan bölgesine yerleştirmek amaçlanmıştı. Böylece ülke sosyal ve ekonomik krizden çıkabilecekti.

2) Türkistan bölgesinden, Rusya’nın merkezî illerindeki yöneticileri rahatsız eden farklı görüşteki insanları sürgüne gönderebilecekleri bir yer ve siyasî durumu hafifletici bir faktör olarak da faydalanmak.

Türkistan’ı silahlanmış sömürgeci göçmenlerle doldurarak, Semireçyeli (Yedisulu) Rus Kazaklarını¹ daha da güçlendirmek ve bölgede Rusya İmparatorluğu’nun jeopolitik anlam-

¹ 1867 yılında 9 ve 10. Sibirya Rus Kazak/Kazaçı Alayı birleştirilmiş, 1 ve 2. Yedisu Rus Kazak/Kazaçı Alayı (Rusça 1-y ve 2-y Semireçenskije Kazaçı Polki) olarak adlandırıldı. Kazak Türkleriyle karıştırılmaması için makalemizde bu askerî birlikleri oluşturan etnik gruba “Rus Kazakları” veya “Kazaçı” adıyla yer vereceğiz.

da ileri seviyedeki karakolunu kurmak. 25 Temmuz 1867'de Rusya'nın 1 ve 2. Rus Kazak/Kazaçi Alayı'nın Semireçyeli (Yedisu) ve Sibiryalı Rus Kazak/Kazaçi askerlerinden kurulması bu gelişmenin neticesidir. Bu askerî birlikler Türkistan'ı kolonileştirme siyasetinde kullanılmıştır. 1914 yılına doğru bu birlik, 19 büyük, 15 küçük köy olmak üzere 700 bin hektar arazisi ile beraber 22473 üyesinin olduğu askerî düzende bir teşkilattı. Sibiryalı'nın kolonileştirilmesinde büyük rol oynamış olan Sibiryalı Rus Kazak/Kazaçi bölükleri temelinde kurulmuş olan Semireçyeli (Yedisulu) Rus Kazak/Kazaçi Türkistan'ın kolonileştirilmesine ve bu bölgedeki Rus yönetiminin korunmasına da büyük katkı sağlamıştır. Aynı zamanda bu askerî birlikler, Türkistan'daki 1916 millî mücadele ayaklanmalarının durdurulması, ayaklanmaya katılanların cezalandırılması, Ürkün'de Çin'e kaçan ve tekrar geri dönenlerin cezalandırılıp, yok edilmesinde ve sonraki dönemde Sovyet iktidarının tesisinde büyük rol oynamıştır. (Usenbayev, 1997: 5-10.)

Zamanında Sirderya Vilayeti'nin Genel Valisi olan N.İ. Grodekov'un: "Türkistan'daki her bir Rus köyü, Rus ordusunun bir taburuna denk gelir." demesi boşuna değildi (Kalişevski, Tagediya 1916 goda: 90 let dnya vosstaniya...). Böylece Türkistan'daki her bir Rus köyü çok iyi silahlanmış ve yerel halkla savaşmaya her an hazırды. Örneğin sadece Sirderya Vilayeti'ndeki Rus köylerine, çok önceden 1500 tüfek dağıtılmıştır. 1901 yılındaki malumata göre Türkistan'a göç eden Rus çiftçilerin ellerinde yaklaşık 18700 tüfek bulunuyordu. 1916 yılına doğru Rus göçmenlerinin %43'ü silahlandırılmıştı. Daha 1912 yılında Rus göçmenlerinin ellerinde: "Yedisu Vilayeti'nde 15282 tüfek, 1568200 mermi, 1025 kılıç ve Türkistan Vilayeti'nde toplam 31401 tüfek, 2912935 mermi, 6100 kılıç." vardı. (Usenbayev, 1997: 10.)

Rusya'dan getirilen ve yerel halkın verimli arazileri ile hayvan otlaklarına el koyan sömürgeci göçmenler, Rus hükümetinin çeşitli yardımlarından da faydalanmaktaydılar. Her bir çiftçiye 30 desyatına arazi verilmişti ve bu çiftçiler 15 yıl süreyle vergiden muaftılar. Ayrıca onlara düşük faizli krediler de

verilmiştir. Sonradan, Rusya’dan gelenlerin sayısının artması nedeniyle arazi sıkıntısı baş göstermiştir. Bundan dolayı verilen arazi miktarı önce 17, daha sonra 10, ayaklanmaya yakın dönemde ise 5 desyatınaya kadar düşürülmüştür. Fakat müstemeleke yönetiminin temel dayanağı olan Rus Kazak/Kazaçi birliklerinin arazi miktarları değişmemiştir. Başlangıçta başka yerden gelen yabancıları yerleştirme görevini Göçmenleri Yerleştirme İdaresi yapmaktaydı. Onlar göçmenlerin yerleşimini düzene sokmuşlardır. Fakat XX. yüzyılın başında Rus çiftçileri kendiliğinden gelmeye başlamış ve sayıları çok artmıştır. Örneğin 1902 yılında Yedisu eyaletine 2700 aile gelmiştir. 1906 yılına doğru Yedisu’ya 40 bin, Sirderya Vilayeti’ne 27 bin, Fergana’ya 4 bin göçmen gelmiştir. Ünlü devlet adamları Turar Rıskulov ile Cusup Abdrahmanov’un belirtmiş oldukları gibi topraklarından mahrum kalarak kendi yurdunda fakirliğe maruz kalanlar, özellikle Yedisu bölgesindekilerdi. Mesela 1916 yılında Rus göçmen çiftçileri, Güney Kazakistan ile Kırgızistan’daki tarıma elverişli yerlerin çoğunluğunu oluşturan Yedisu’daki 600 köyü ele geçirmişlerdir. Cusup Abdrahmanov’a göre, 1916 yılında Türkistan’a göç ederek gelmiş 106 bin Rus çiftçisinden 69 bini Yedisu’ya yerleşmiştir (Abdrahmanov, 1933: 24). Bundan dolayı Yedisu bölgesinde arazi kıtlığı ortaya çıkmıştır. Sömürgeci yönetim başka yerden gelen yabancıların arazi ihtiyaçlarını gidermek için yerel halkın topraklarına el koymuştur. 1915 yılında Pişpek’e gelen göçmen her aile 8.46 desyatına, Prjevalski’de 7.67 desyatına araziye sahiptiler. Ama her Kırgız hanesine Sarı Özön’de ortalama 3.38 desyatına, Isık Göl civarında ise sadece 1.66 desyatına arazi düşmekteydi.

Genel olarak 1916 yılında Rusyalı sömürgeciler Türkistan’ın toplam nüfusunun sadece %6’sını oluştururken, sulanan arazilerin %57.6’sına el koymuşlardır. Aynı zamanda toplam nüfusun %94’ünü oluşturan yerel halk, arazilerin %42.4’üne sahipti. Buna göre her bir sömürgeci göçmen haneye 3.17 desyatına, yerel halkın her bir hanesine ise sadece 0.21 desyatına sulu arazi düşmekteydi.

Sonuç itibariyle 1914 yılına doğru Yedisu eyaletinin yerel halkı 4 milyon desyatınadan (4 193 520 desyatına) fazla arazisini kaybetmiştir. Bununla beraber Fergana eyaletinde 762 bin desyatına araziye el konulmuştur. Kırgızlar, tarıma elverişli topraklarının dışında orman ve otlaklarından da mahrum kalmışlardır. Yerli halkın durumunu Çarlığın vergi siyaseti de zorlaştırmıştır. Bilindiği gibi Kırgızlar, 1865 yılı itibariyle 1 Som 50 Tıyn vergi ödemişlerdir. Bu vergi miktarı 1868 yılında 3 Som'a, 1882 yılında ise 4 Som'a çıkmıştır. (Abdrahmanov, 1933: 24; Braynin-Şapiro, 1936: 109, Rıskulov, 1991: 7).

Birinci Dünya Savaşı yerel halklar için yeni vergi zorluklarını da beraberinde getirmiştir. 1915 yılından itibaren, hane vergisi 8 Ruble'ye yükselmiştir. Önceden askerlikten muafiyet için özel asker vergisi alınmaktaydı. Böyle bir vergi hane vergisinin %21'ine denk gelen, 1 Som 84 Tıyn'dı. Aynı zamanda aynî vergi de alınmaya başlamıştır. Örneğin, savaşın sadece ilk yedi ayında, Yedisu eyaletinden 360 bin kilo et, 70 bin at, 12.737 deve cepheye gönderilmiştir. 13.441 çadır, çok miktarda kürk ve giysi toplanmıştır Buna ek olarak elinde bir atı, beş koyunu olan Kazak-Kırgızların hane vergisinin dışında çeşitli harcamalar için 4 ila 20 Som arasında bir vergi ödemeleri gerekiyordu. Bu vergileri ödemeye kendi halinde yaşayan halkın gücü yetmiyordu (Rıskulov, 1991: 1).

Vergilerin gittikçe ağırlaşmasıyla kendi topraklarında zor durumda kalan Kırgızlar, 1916 yılındaki Millî Mücadele Ayaklanması (1916 Türkistan Millî Ayaklanması) öncesinde, Çin'e doğru yer değiştirmeye başlamışlardır. Böyle bir eğilim 1916 yılındaki ayaklanma başarısızlığa uğradıktan sonra daha da artmıştır.

2. Büyük “Ürkün”

Üçüncü Basamak: Semerkand, Cizak, Andican kazalarında çıkan isyanların etkisi Yedisu'nun Vernıy, Pişpek ve Prjevalsk kazalarına kadar ulaşmış, daha sonra hızla tüm Türkistan'a yayılmıştır. Örneğin Fergana eyaletinin 100, Semerkand eyaletinin 28, Sirderya eyaletinin 20 farklı yerinde ayaklan-

malar çıkmıştır. Fakat toplu ve keskin karakterdeki ayaklanma sadece Yedisu'nun Pişpek ve Prjevalsk uездlerinde (kazalarında) olmuştur. Çünkü Türkistan'ın başka hiçbir bölgesinde yerel halk Yedisu'daki kadar zor bir vaziyete düşmemiştir. Bu bölgelerde büyük bir talan ve katliam yaşanmıştır. Yine burarlardan Çin'e kaçanların sayısı da çoktu. Kırgızistan'ın kuzeyindeki ilk ayaklanmalar haziran-temmuz aylarının ortasında başlamıştır. Buradaki ayaklanmaların bazı farklılıkları vardır. Ayaklanmaya Kırgız, Kazak, Dungan, Uygur, Sart Kalmuk ve Tatarlarla birlikte bazı Rus ve Ukraynalı çiftçiler de katılmıştır. Ayaklanma iyi silahlanan Çarlık ordusuyla silahlı çatışmalar seviyesine kadar çıkmıştır. Temmuz ayının sonunda halk ayaklanmaları tüm Yedisu bölgesine yayılmıştır. Ağustos ayında silahlı ayaklanma daha da şiddetlenmiştir.

Kırgızistan'ın kuzeyindeki silahlı ayaklanma Keminli Kırgızların isyanıyla başlamıştır. Ağustosun başında Kemin'deki Şabdan Bey Camii'nde toplantı yapılmıştır. Toplantıda Çarlığın fermanı ile halkın zor duruma düşmesi hakkında uzun süren müzakereler sonucunda, orada toplanan çoğunluk fermanı reddetmişlerdir. Bağımsızlık mücadelesinin başlatılması için hüküm çıkarılmıştır. Ayaklanmada halkın başına geçmesi için eski geleneklere göre toplum içinde otoritesi olan Şabdan Bey'in oğlu Möküş'ü “han” ilan etmişlerdir. Böyle bir karar, Kırgızların göçebe hayat koşullarında, “hanlık yönetimi” adıyla bağımsız bir devlet kurma çabasıydı.

Çok geçmeden diğer bölgeler de önderlerini “han” ilan etmeye başlamışlar. Isık Göl'de Batırcan Nogoyoğlu, Merkezi Tanrı Dağı'nda Kanat İbıkeoğlu “han” ilan edilmiştir. Bütün sosyal farklılıklara rağmen, çoğunluğu oluşturan halk ile üst sınıftaki azınlık bu zor durum karşısında birleşmişlerdir. Çok geçmeden ayaklanma Kemin'den Sokuluk'a kadarki bölgelere yayılmıştır. Ayaklanmaya katılanlar Vernıy-Pişpek hattını işgal edip, telgraf bağlantı noktalarını tahrip etmişlerdir. Ayaklanmayı kısa zamanda bastırmak için Çarlık yönetimi Kırgızistan'ın kuzeyine 2 Rus Kazak/Kazaçi alayı ile yüz kişi-

lik 6 birlik ve 30'dan fazla bölüğünü göndermiştir (Üsenbaev, 1967: 210-233).

8 Ağustos'ta Tokmok'a yakın köylerde ayaklanma başlamıştır. 9 Ağustos'ta Boom geçidinde İbrayım Tölööğlu başta olmak üzere Kırgız "koşuunu" (askerî birliği) Isık Göl'e gitmekte olan Rus 75 askerlerinin yolunu kesmişlerdir. 30 binden fazla mermi ile yaklaşık 200 tüfek ele geçirilmiştir. Ağustosun ortasında Isık Göl ovasında, Talas'ta ve Merkezi Tanrı Dağı'nda mücadele şiddetlenmiştir. Koçkor'da ayaklanmacılar Stolipino, Belotsarskiy köylerine saldırmışlardır. Çüy'de Tokmok şehrinin kuşatması (13-22 Ağustos) 10 gün kadar devam etmiştir. Aynı zamanda Pişpek kazasındaki 12 nahiyenin de ayaklanmaya katıldıkları bilinmektedir. Özellikle Isık Göl yakınlarındaki silahlı ayaklanma keskin karakterde olmuştur. Ayaklanmada Kırgız, Kazak, Uygur ve Dunganlar Karkıra pazarında 500'den fazla dükkânı ateşe vermişlerdir.

Isık Göl'de Çarlığın idarecilerine, "kulaklar"a (zengin olan çiftçilere) saldırı 9 Ağustos'ta başlamıştı. Ayaklanmaya İrdık köyünün Dunganları 11 Ağustos'tan itibaren aktif bir şekilde katılmışlardır. 11 Ağustos günü Dunganlar İrdık'a gelmekte olan askerlerin yolunu kesip, Karakol şehrine hücumla geçmişlerdir. Ertesi gün Kırgız ve Dunganlar şehri almak için kararlı bir şekilde çaba göstermişlerdir. Aynı gün 400 kişiden oluşan Dunganlar bölüğü Çarlık askerlerine saldırmış ve burada şiddetli çarpışmalar yaşanmıştır. 12 Ağustos'ta Karakol hapishanesinde 300'den fazla Kırgız, Dungan ve Uygur isyan çıkarmışlardır.

12-13 Ağustos'ta 2 binden fazla kişiden oluşan bir süvari bölüğü Çolpon Ata'daki askerleri kuşatmaya almıştır. Kuşatma altında kalan askerlerin arasında bulunan ve Orenburg kazasından askere alınan Başkurt kökenli, Faili-Ahmet Bikbayev ayaklanmacıların tarafına geçmiştir. Bikbayev sonradan ayaklanmacıların bir kısmına liderlik yapmıştır. Onun takımı Çarlık ordusuna karşı birkaç kere hücum ederek, Rusların kalbine korku salmıştır. Bikbayev sonradan halk ile birlikte Çin'e

gitmiştir (Ömürbekov, “Ürkün: izildöö cana dalil. Kötörülüşkö kimder koşulgan”, Kırgız madaniyatı, 1991, 9 Mayıs).

Mücadeleye 13-14 Ağustos'ta Çelpek ve Börübaş köylerindeki Kalmuklar da katılmıştır. Börübaş köyü birkaç gün boyunca ayaklanmanın merkezi olmuştur. Ayaklanmaya Başkurt, Tatar, bazı Rus ve Ukraynalı çiftçiler de katılmıştır.

Ayaklanmaya Kırgızlardan başka halkların da katıldıklarına dair bilgiler vardır. Marinsk camiinde Dunganlar, Kırgızlarla birlikte dua edip, Çarlık hükümetine karşı ayaklanmaya katılmaya hazır olduklarını bildirmişlerdir. Ayaklanmaya Prjevalsk kazasındaki Çinli işçiler de katılmıştır. Rus Çarlık hükümeti Prjevalsk kazasında afyon yetiştirilmesini desteklediği için, afyonu toplama ve satış işlerinde Çin'den gelen ücretli işçiler kullanılmaktaydı. Örneğin ayaklanma öncesinde Prjevalsk kazasında 7 binden fazla Çinli işçi vardı.

Ağustos 1916'da Dunganların “Küçük Hazret” parti başkanı Osam Yusupov ve 200 Dungan ailesi ayaklanmaya katılmışlardır. “Büyük Hazret” partisinin destekçileri (230 aile) ise ayaklanmaya katılmak istememişlerdi. “Küçük Hazret” partisinin üyeleri onları evlerinden çıkarmışlar, ellerine silah verip katılmaya zorlamışlardır. Fakat onlar kazanın komutanından Dunganların korunmaya alınmasını rica etmişlerdir. Rus askeri birliği onların bu ricasına bakmaksızın, soruşturma da yapmadan Dunganların tümü ayaklanmaya katılmıştır hükmünü vererek, Prjevalsk kazasındaki yaklaşık 500-600 Dungan'ı öldürmüşlerdir. Sağ kalanları ise hapse atmışlardır. 23 Ağustos 1916'da Fon-Berg'in (von Berg) cezalandırma bölüğü, Kırgız, Kazak, Dungan ve aralarında Çinlilerin de bulunduğu yün yıkama atölyesinde toplananları, yenildiklerini beyan edip ellerinde beyaz bayrak taşıyarak çıkmalarına rağmen, tüfekle karşılayarak, ateş açıp yok etmiştir. Burada bulunanlar arasından çoğunlukla Dunganlar katliama uğramıştır (Vosstanie 1916 goda v Sredney Azii i Kazahstane, Sb. Dokumentov: 384).

Ayaklanma başarısızlığa uğradıktan sonra, Dunganlar Çin'e kaçmaya başlamıştır. Arıstakeoğlu Abdilda şöyle söyle-

mektedir: “1877 yılında Çin’den kaçıp gelen Dunganlar; İrdık, Çelpek, Karakol şehrine yerleşmişlerdi. İki nahiyenin Dunganları topladıkları afyonla birlikte şehirden ve İrdık, Çelpek’ten kaçmaya başlamışlardı. Çanküp, Dabız, Osama, Padan-Çılan, Kaşla-Şerbi gibi zengin Dunganlar gece gündüz kaçarak Çin’e doğru yola çıktılar. Güzel yapılmış evlerini, dükkânlarını ve lokantalarını bırakıp kaçtılar. Sokakta kumaş, şeker ve çayları dağılmış kalmıştı. Çocuklarını askere vermeden kaçtılar. Buradaki fakirler ve çiftçiler de zengin Rus feodallerine karşı ayaklandılar. Biz de Karakol şehrindeki kaza yöneticilerine, bizim topraklarımıza el koyanlara karşı çıkacağız diyerek isyan ettiler. Tüm millet paniğe kapıldı.” (Vosstanie 1916 goda v Sredney Azii i Kazahstane, Sb. Dokumentov: 384). 28 Ağustos’ta Karakol civarındaki Tüp’te ayaklanma olmuştur. Ayaklanmaya 7 binden fazla insan katılmıştır (Kırgız Cumhuriyeti Milli İlimler Akademisi El Yazmalar Bölümü, İnv. 31., 56).

Silahsız ayaklanmacıları bastırmak Çarlık hükümeti için o kadar da zor bir iş değildi. V. Nekrasov-Kliodt ile G. İ. Broydo’nun (1996) yazdıklarına göre ayaklanmaya katılanların başlıca silahları sopa, topuz, balta, mızrak ve fitil ile ateş eden eski tüfeklerdi. Fergana Askeri Valisi İvanov, Türkistan Genel Valisi A.N. Kuropatkin’e gönderdiği “Ayaklanma çıkaran Kırgızların Çin’e gidiş yolları ve isyancıları yok etme planı” adlı telgrafında: “Karakol’daki Katuntsev ve yerlilerin verdikleri bilgilere göre, son günlerde berdanka (Berdan tüfeği) ve üç namlulu tüfeklerle silahlanan isyancı Kırgızların sayısı artmaktadır. Garnizonun yürüttüğü keşif sırasında, açtıkları ateşten anlaşılmıştır.” diye bildirmiştir. Sonuçta Kırgızlar eski tüfekleriyle, pekiyi silahlanmış Rus Çarlık ordusuna karşı koymak zorunda kalmışlardır. O yüzden Tokmok şehrini kuşatmaya alan yaklaşık 1500 Kırgız, Bakureviç’in elli civarındaki silahlı bölüğüne karşılık veremeyip, 300’den fazla kayıp vermiştir. A.N. Kuropatkin’in Yedisu Valisi Folbaum’a gönderdiği telgrafta: “Oluşturduğunuz askeri birliklerin dışında, sizin idarenizde olacak 2 süvari alayı, 351 birlik, 24 bölük, 240 keşifçi, 16 top, 47 makineli tüfek ek güç olarak

gönderilecektir.” diye bildirmiştir. Kuropatkin bu telgrafında Folbaum’a kızarak şöyle devam etmektedir: “Çernyaev, Romanovskiy, Kaufman, Skobelevler Sirderya, Semerkand ve Fergana bölgelerini bundan daha az güç ile işgal etmişlerdir.” (Sredneaziatskoe (Turkestanskoe) Vosstanie 1916 g, İstoriya v Dokumentah, T.IV, Bişkek, 2016: 39)

1916 yılı Ağustos ortası ve Eylül’ün başında, Kırgızistan’ın kuzeyine onlarca cezalandırma birliği gelmiştir. Bunların içinde en büyük olanı Yarbay Geysig’in askerî birliğiydi. Bu birlik iki bölük, 737 müfreze, iki top, yüz kişilik Rus Kazak/Kazaçi bölüğü, keskin nişancılar ve 4 makineli tüfekten oluşmaktaydı. Bundan sonraki büyük birlik Yarbay Alatirtsev’indi. Onun 4 bölüğü, üç yüz kişilik Rus Kazak/Kazaçi bölüğü, 160 atlı keşifçi, gönüllülerden oluşan 100 kişilik bölüğü, bir topu, keskin nişancılar takımı ile 8 makineli tüfeği vardı. Yüzbaşı Fon Burzin’in (vor Burzin) birliği ise 3 bölük, 80 atlı keşifçi, yüz kişilik Rus Kazak/Kazaçi bölüğü, keskin nişancılar takımı ile 6 makineli tüfek ve iki toptan oluşmaktaydı. Yarbay Vinogradov’un birliğinin 4 bölüğü, 28 atlı keşifçisi, 546 müfreze ekibi ile 8 makineli tüfeği vardı. Başçavuş P. B. Bıçkov’un askerî birliği ise bir makineli tüfekten, 150 Rus Kazak/Kazaçi, 170 düşük rütbeli asker ile 50 gönüllü atlı askerden oluşmaktaydı. Yarbay Gorodetskiy’in birliğinde, iki bölük, yüz kişilik Rus Kazak/Kazaçi bölüğü, 8 makineli tüfekten oluşan bir müfreze ekibi vardı. Yarbay Silenko’nun birliğinde ise bir bölük, 200 atlı keşifçi, yüz kişilik Rus Kazak/Kazaçi bölüğü, bir kara asker bölüğü, bir topçu vardı. Bovrov’un da üç birliği vardı. Tüm bu askerî birlikler ayaklanmaya katılan halkı yok etmek amacıyla Kırgızistan’a gelmişlerdi. (Usenbayev, 1967: 220).

Cezalandırma birliklerinin gelmesiyle ağustosun sonlarında ayaklanma başarısızlığa uğrayarak, zayıflama dönemi başlamıştır. Çarlık ordusuyla gerçekleşen çatışmalarda zayıf düşen ayaklanmacılar dağlara doğru çekilmişlerdir. Onlar uygun bir zaman geldiğinde, ansızın saldırarak Rusları ağır kayıplara uğratmışlardır. Karkıra dağı vadisinde 5000’den fazla Kırgız ve Kazak, Rus ordusunu cesurca karşılamıştır (Kırgız

Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi, F. 75, İş. 11. L. 32-33). Fakat bu çatışmada iyi silahlanmış cezalandırıcılar başarılı olmuştur.

Prjevalsk kazasında Kürmöntü yakınlarındaki nahiyelerin ayaklanmacıları, Yüzbaşı Çadayev'in cezalandırma bölüğüyle 19 Ağustos'ta Cılamış'taki Merke vadisinde ilk defa karşı karşıya gelerek yiğitçe saldırıya geçmişlerdir. Çadov'un askerleri çaresizlikten geri çekilerek, geceyi dağ geçidinde geçirmeye mecbur kalmışlardır. Ertesi gün kurşun yağmuruna tutarak ayaklanmacıları dağ tarafına sürmüşlerdir. Bu çatışma 21 Ağustos'tan 5 Eylül'e kadar devam etmiştir. Yüzbaşı Volkov'un cezalandırma bölüğü de ayaklanmacılar tarafından şiddetli saldırılara uğramıştır. 25 Ağustos'ta Tüp ırmağı başında yedi saat süren muharebede ayaklanmacılar, 100 kişi kaybettikten sonra dağ yamaçlarına çekilmişlerdir. 27 Ağustos'ta Isık Göl'ün güneyinde Mırzak Bey önderliğindeki Kırgız yiğitleri cezalandırma bölüğünü tüm gün hareket ettirmeden durdurmuştur. Fakat savaş çok şiddetli olmuş, Kırgızlardan yaklaşık 300 kişi ölmüştür (Usenbayev, 1967: 228-230).

28 Ağustos'ta Barskoon yakınlarındaki Çıçkan geçidinde de çoğunlukla silahsız ayaklanmacılar var güçleriyle savaşarak, 400 insanını kaybetmiş ve mal mülkünden mahrum kalmıştır.

30-31 Ağustos'ta Merkezi Tanrı Dağı'nda yer alan Toguz-Toro mevkiinde Çolok Bey liderliğindeki 500 kişi, Subay Nosayev'in cezalandırma bölüğünü Narın nehrinde durdurmuşlardır. 3 Eylül 1916'da Prjevalsk kazası amiri İvanov ile cezalandırma bölüğünün başçavuşu P. V. Bıçkov Yedisu eyaletinin askeri valisine Merkezi Tanrı Dağı nahiyeleri Narın ve At-Başı diyarındaki durumla ilgili gönderdikleri mektupta yardım isteyerek: "Titizlikle elde edilen malumatlara göre, 60-70 bin Kırgız toplanmıştır. O yüzden, ayaklanmayı bastırmak için 500 kişiden oluşan askeri bölük yetersiz kalır." diyerek bir makineli tüfek ve 200 Rus Kazak/Kazaçi askeri gönderilmesini rica etmişlerdir (Üsenbayev, 1967: 233). Yedisu'dan ek yar-

dım geldikten sonra, cezalandırma bölükleri Narın ve At Başı istikametinde kanlı seferlerine devam etmişlerdir. Çarlık hükümeti ayaklanmaya çıkanları acımasızca cezalandırıp, yerel halkı kırıp yok ederek, mal mülklerini talan etmiş, köyelerinin ateşe verilmesini emretmiştir. Rus göçmen çiftçilere ayaklanmanın ortaya çıkardığı kayıplarını karşılamaları için ayaklanmacıların mal mülklerine el konulması izni verilmiştir. Askeri savcılar ayaklanmaya katılanları kurşuna dizmek için karar çıkarmışlardır. Yerel idareciler 3000'den fazla insanı sorguya almıştır. 1 Şubat 1917 yılında, 347 kişiye ölüm cezası, 168 kişiye sürgün, 192 kişiye hapis cezası, 228 kişiye de çeşitli cezalar verilmiştir. Ayaklanmaya katılmayan yaşlı, çocuk ve kadınlar da katliama uğratmıştır. Elinde kalmış eşyalarını, yağmadan kurtulan hayvanlarını alıp kaçan Kırgızları, cezalandırma bölükleri ile göçmen çiftçi birlikleri takip ederek, yakaladıkları yerde öldürmüş, mal mülkünü talan ederek yollarına devam etmişlerdir (Üsenbayev, 1967: 233).

Böylesine vahşi siyasetin göstergesi olarak aşağıdaki örneklere yer verebiliriz. Prjevalsk kazası yakınlarında olan bu kanlı katliamlar hakkında cezalandırma bölüğü komutanı Fon Berg'in 10-29 Ağustos 1916'da yazdığı günlüğünde: "Gece saat 3. 30'da 8-10 km ilerledikten sonra, yolun sağ tarafında hendekte yanan birçok ışık ve orada Kırgızların bulunduğunu fark ettim. Onlara saldırmaya karar verdim ve günün ağarmasını bekledim. Sabahleyin saat 5'te askerlerim yavaş yavaş ırmağı geçtiler. Sırayı dağıtıp köye doğru hareket ettim. İlk önce devriye gezen iki Kırgız süvariye öldürdük. Onların seslerini duyan Kırgızlar çadırlarından dışarı fırladılar ve her tarafa ateş açmaya başladılar. Ben "ura" diye bağırarak onların üzerine yürüdüm ve isyancıları kırmaya başladım. Bu köyde yaklaşık 50 kişi öldürüldü. Kalanları mal mülkleri, hayvan ve çocuklarını bırakıp dağlara kaçtılar. Bu köyde işi bitirdikten sonra yola devam ettim. Sabahleyin saat 3 civarında, Tüp ırmağının sağ kenarında 4 km sonra ikinci bir köye rastladım.

...Gögüs göğüse çarpışmalar yaşandı. Sonuçta 80 ölü ve 12 yaralı topladık. Kalanlar ise dağlara kaçtılar." Fon Berg

sonraki günlerde de kanlı işleri hakkında günlüğüne şöyle yazmıştır:

“Ondan sonra çalılık orman başladı. Yolculuk boyunca sürü sürü at, küme küme inek, sayısız sürülerle boş kalmış çadırlara rastlamaya devam ettik. Anlaşılan o ki bizim geleceğimizi anlamışlar ve aceleyle kaçmışlardı. 25 km yol aldıktan sonra başıboş dolaşan hayvanlardan başımız döndü. Beşikte yatan çocuklar da yol kenarında kalmıştı. Benim askeri bölüğümün ön tarafındakiler kaçanlarla ateşli çatışmaya girdi. Pahalı eşyalarına bakmadan kaçan halkı, ormanlara gizlenen Kırgızları acımasızca kırdım. Dağ yollarının engebeli, taşlı ve dik olmasından atlarımız yorgun düştü. Bundan sonra kaçanların arkasından gitmenin önemi de kalmadı, yaklaşık bin civarında hayvanı sürüp, Prjevalskiy’e doğru yola çıktık”.

“...Tüp ırmağından yukarı 8-10 kilometrelik dağ boğazı Kırgızlardan temizlendi. Çadırları (200-300) eşyalarıyla birlikte ateşe verildi. Onların tüm hayvanlarını Prjevalskiy şehrine kadar sürüp getirdik ve Teploklyuçenko’da teslim ettik. Kırgızlardan ölü ve yaralı sayısı 70-80 kişidir. 13 kişiyi sağ olarak yakaladık ve Prjevalskiy zindanına teslim ettik. Ele geçirilen hayvan sayısı: 172 at, 1645 sığır ve 10221 koyun, toplam 12038 baş hayvan olmak üzere ilişiktir (“Fon Berg’in günlüğünden”, Kırgız madaniyatı, № 34, 22 Ağustos, 1991).

Çarlık cezalandırma bölüklerinin içinde Sokuluk’un Aleksandrovka köyündeki Dunganlardan oluşan 200 kişilik bir ekibi de vardı. Bu ekibe yedek Subay Matan Lyuloza liderlik yapmıştır (Kırgız Tuusu Gazetesi, 23 Ağustos, 2015).

Eylülün sonu, ekimin başında Yedisu’daki Pişpek, Prjevalsk, Carkent, Kapal ve Verniy kazalarının 39 nahiyesindeki Kırgız ve Kazaklar Çar cezalandırmacılarının zulüm ve acımasız davranışlarına dayanamayıp, canlarını kurtarmanın çaresini arayarak, Doğu Türkistan’a doğru kaçmaya başlamışlardır (Kırgız Cumhuriyeti İlimler Akademisi Elyazmaları Bölümü, İnv. 136. Uhod vosstavşih kirgizov v Kitay i ih popolnenie v Kitae, s. 4.). Nitekim Kaşgar’daki Rus dragomon (sefaret ter-

cümanı) Stefanoviç: “Mültecilerin tümü eylülün sonu ve ekimin başında Çin’e geldiler.” diye bildirmiştir (Kırgız Cumhuriyeti İlimler Akademisi Elyazmaları Bölümü, İnv. 136., Uhod vosstavşih kirgizov v Kitay i ih popolnenie v Kitae: 17).

Sonuç olarak, 1916 yılındaki ayaklanmada Kırgızların Çin’e kaçış sürecini 3 aşamaya ayırabiliriz. İlk aşama, 1916 yılına kadar olmuştur. İkinci aşama Rus Çarı’nın seferberlikle ilgili “ferman” ilan etmesiyle başlayıp, ayaklanmanın çıkışına kadar sürmüştür. Üçüncü aşama, ayaklanma sürecini ve ayaklanmanın başarısızlığa uğradıktan sonraki zamanları kapsamaktadır.

Sonuç

Kırgızların millî mücadelesi, Kırgızistan’ın güneyi ile kuzeyi dâhil tüm bölgelerinde çeşitli kitlelerde ve seviyede, farklı karakterde ve şartlarda gerçekleşmiştir. Bundan dolayı Kırgızların milli mücadele hareketleri resmî olarak bir millî hareket olarak açıkça beyan edilememiştir.

Böyle bir duruma bakmaksızın tarihin tabii akışının ortaya çıkardığı 1916 yılındaki ayaklanmanın sebepleri ile karakteri tartışmasız tarihî bir gerçektir. Ayaklanma sürecinde Kırgızların “han” seçme çabaları, ayaklanma amacının egemen bir devlet şekli olarak bağımsız bir hanlık kurmak olduğunu göstermektedir. Elbette XX. yüzyılın başında dünyanın jeopolitik durumu ve Rusya’nın iç siyasî durumu Türkistan’da ve Kırgızistan’da klasik anlamda bu tarzda bir devlet kurmaya imkân vermemiştir. Öte yandan geleneksel toplum şartlarında yaşayan Kırgızların kendilerinde de böyle bir şey için gerekli olan tarihsel şartlar yeterli seviyede değildi.

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlangıcında dünyadaki durum ve millî mücadele ayaklanmaları kendine özgü hareket türlerini de ortaya çıkarmıştır. Birincisi, geleneksel toplumda yaşamakta olan sömürge altındaki halklar, genelde karşılık vermenin en basit türü olarak, Birinci Dünya Savaşı’nın cephe gerisi çalışmalarına seferberlik siyasetine karşı, dağ ve ormanlara kaçıp giderek tepki verme yolunu seçmişler-

dir. Örneğin Sudanlılar, Faslılar, Tunuslular, Rusyalı Kalmuklar, Buryatlar, Çukçenler ve Yakutlar bunlar arasındadır.

Güçler aynı seviyede olmadığı için millî mücadele hareketine katılan Kırgızlar, yenildikten sonra protesto hareketinin bir şekli olarak Çin'e kaçmak zorunda kalmışlardır. Ürkün fenomeninin derinliği ve duygusal enerjisi göz önüne alındığında, onun Kırgız tarihindeki en büyük "trajik epope" (trajik destan) olduğu tartışılmazdır. Bundan dolayı "Ürkün" epopesi derin ve çok yönlü tarihsel değeriyle XX. yüzyıldaki Kırgız tarihinin pek çok meselesinin içini gösteren turnusol kâğıdı gibidir. Bu taraftan baktığımızda 1916 yılındaki millî mücadele ayaklanması ile "Ürkün" epopesi Kırgızları irkiltip, sertçe silkelemiştir. Bir kez daha dikkat çekmek isteriz ki Ürkün'ün Rusya İmparatorluğu'nun yıkılıp (1917), Sovyetler Birliği'nin dağılmasına (1991) kadar bir asır boyu devam eden Kırgızların yeniden uyanışı ve egemenliğe kavuşma çabalarında önemli yeri ve rolü vardır.

Şekil 1. 1916 ayaklanmasına katılanlar. Kırgız Cumhuriyeti (1936) Merkezi Devlet Arşivleri.

Şekil 2. 1916 ayaklanmasına katılanlar. Kırgız Cumhuriyeti (1936) Merkezi Devlet Arşivleri.

Kaynaklar

Abaşın S, Sovetskiy Kışlak: Mejdu Kolonializmom i modernizatsiey, Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moskva, 2015.

Abdrahmanov, C. (1933). Vosstanie Kirgiz v 1916 godu. Frunze.

Abdirahmanov.Yu.(2011). İzbrannie Trudıy, Bişkek.

Avazov E.A.(2016). Ancıyan Kötörülüşü, Fergana Öroönündögü Azattık Küröştörünün Tarihınan, Oş.

Braynin.B.-Şapiro.Ş.(1936). “Vosstanie 1916 goda v Semireç’e”, Bol’şevik Kazahstana, Nu 7, 1936.

Broydo, G.İ. (1996). Materialıy k İstorii Vosstaniya Kirgiz v 1916 Godu, Vosstanie Kirgizov I Kazahov 1916 godu, Bişkek: Uçkun.

“Fon Berg’in Günlüğünden”, Kırgız Madaniyatı, Nu 34, 22 Ağustos 1991

Kalişevski, M. “Tagediya 1916 goda: 90 let dnya vosstaniya” //http://www.fergananews.com/articlephp?id=7003). Erişim 4 Nisan 2024.

Kırgız Respublikasının Borborduk Mamlekettik Arhivi (Kırgız Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi)

Kırgız Respublikasının Mamlekettik Koomduk Sayasi Dokumentter Arhivi (Kırgız Cumhuriyeti Merkez Devlet Sosyal-Siyasi Belgeler Arşivi)

Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimder Akademiyası Kol Cazmalar Fondu (Kırgız Cumhuriyeti Milli İlimler Akademisi Elyazmaları Arşivi)

Kırgız Tuusu Gazetesi 23 Ağustos 2015 sayısı.

Ömürbekov, T. (1991). “Ürkün: İzildöö Cana Dalil. Kötörülüşkö Kimder Koşulgan”, Kırgız Madaniyatı, 9 May. (Kırgız Madaniyatı gazetesi, 9 Mayıs 1991).

- Rıskulov, T. (1991). Vosstanie Kirgizov i Kkazahov v 1916 Godu. Bişkek.
- Soltonoev, B. (1993). Kızıl Kırgız Tarihi, 1-2 kitep, Bişkek.
- Sredneaziatskoe (Turkestanskoe) Vosstanie 1916 g, İstoriya v Dokumentah, T.IV, Bişkek, 2016.
- Uhod vosstavşih kirgizov v Kitay i ih Popolnenie v Kitae. Kırgız Cumhuriyeti İlimler Akademisi Elyazmaları Bölümü, İnv. 136.
- Usenbayev, K. (1997). Geroiçeskie i Tragiçeskie Stranitsıy. Bişkek.
- Vosstanie 1916 goda v Sredney Azii i Kazahstane, Sbornik Dokumentov, Moskva 1960.